

iktisat dergisi®

sayı: 519

6 TL

son dönem kalkınma tartışmaları,
değişen dünya
değişen
paradigmalar

Ümit Akçay • Hacer Ansal • Sedat Aybar • Fuat Ercan
İşıl Ergin • Nuray Ergüneş • Hür Hassoy
Özgür Orhangazi • Özgür Öztürk • Cem Somel
Çağatay Edgücan Şahin • Emine Tahsin • Nuray Tezcan
Mehmet Türkay • Demet Özmen Yılmaz
Koray R. Yılmaz • Ferimah Yusufi Yılmaz

1943

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti'nin
hakemli yayın organıdır

Aylık Dergi

Kurucuları

Nihat Batur, Oktay Emed, Reşat Umur

Sahibi

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Adına

Yönetim Kurulu Başkanı
Vahap Adıyaman

Genel Yayın Yönetmeni
Serhat Aligil

Yayın Kurulu

Özgün Akduran, Hikmet Akçiçek (Yazı İşleri Müdürü)
Aylin Aktükün, İker Aktükün,
Serhat Aligil, Aysel Arıkoğlu,
Gülner Elçik, Fuat Ercan,
Başak Ergüder, Nuray Ergüneş, Özge İzdeş,
Derya Kömürcü, Kuvvet Lordoğlu,
Yasemin Öztürk, Metin Sarfati, Sermin Sarıca,
Mehmet Türkay, Berna Uymaz,
İşaya Üşür, Sinan Yıldırım

Editör Kurulu

Özlin Akgüç, Erdoğan Alkın, Mehmet Altan,
Kaya Ardiç, Cengiz Arın, Taner Berksoy,
Ercan Eren, Nihat Falay, Tamer İşgüden,
İzzettin Önder, Murat Özyüksel,
Nail Satılğan, Ümit Şenesen, Gül Günver Turan

Yayın Kurulu Sekreteri
Emrah Cengiz

Yönetim Yeri

Galipdede Cad. Birlik Apt. No:24/1 Tünel
34420 Beyoğlu / İSTANBUL
Tel: +90 (202) 252 61 30 - 292 60 64
Fax: +90 (212) 292 60 85

E-Posta

dergi@ifmc.org.tr
iktisatdergisi@gmail.com

Web

http://iktisatdergisi.ifmc.org.tr

Dizgi ve Mizanpaj
Halim Mert İnan

Baskı

Kayhan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. No:244
Topkapı / İSTANBUL
0212 576 01 36

Dağıtım

Detay Dağıtım 0212 216 01 86

iktisat dergisi

tarafından taranmaktadır

Abone Koşulları

Yıllık 60 TL

Üyer, Öğrenci, Arş. Gör. ve Öğretim Üyesi:

Yıllık 50 TL

Yurtdışı: 90\$

Abone Hesap No:

Garanti Bankası Harbiye Şubesi: 6299680

Akbank Taksim Şubesi: 41007

İş Bankası: 709365

Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti bağlamaz;
görüşler yazarlara aittir.

Yayın Türü: Yerel Sürekli Yayındır.

* Hakemli dergi kuralları 2. sayfadadır.

Son Baskı Tarihi:
1 Nisan 2012

İçindekiler

editörden 4

83 Özgür Öztürk

kriz ve türkiye'nin
"kalkınma" perspektifi

panel 5

son dönem kalkınma
tartışmaları, değişen dünya
değişen paradigmlar

Özgür Orhangazi 47

kalkınma, kapitalizmin mantığı
ve eşit olmayan gelişme

Ümit Akçay

İşıl Ergin

Hür Hassoy 55

"kalkınma"nın bilançosu:
eşitirel bir değerlendirme

110 Ferimah Yusufi Yılmaz

Nuray Tezcan

sanayileşme sürecinde
krizlerle dönüşen sektörler:
türkiye örneği - ISO 500
büyük sanayi kuruluşu

128 Çağatay Edgücan Şahin

yaygınlaşan işsizlik ve
sermaye birikimi bağlamında
işgücü yetiştirme ve meslek
edinme kursları

139 Emine Tahsin

ALBA deneyiminde
kalkınmaya bakış

kalkınma, kapitalizmin mantığı ve eşit olmayan gelişme

özet

Özgür Orhangazi*

Kapitalizm, ortaya çıkışından bu yana dünya üzerinde eşit olmayan bir gelişme üretmiştir. İlk başlarda, kapitalizmin ortaya çıktığı bölgeler ve bunların uzantılarıyla dünyanın geri kalanı arasında kurulan ilişkilerin yarattığı eşit olmayan gelişme dinamikleri, sistemin mantığı tarafından sürekli yeniden üretilmektedir. Dünyanın belirli yerlerinde ortaya çıkan iktisadi gelişme, çoğu zaman başka bölgelerde 'azgelişme' yaratmaktadır. Gerek 1980 öncesinin devletçi kalkınma politikaları gerekse daha sonra devreye sokulan neoliberal politikalar, 'azgelişmiş' ülkelerin 'gelişmiş' ülkeler seviyesine ulaşmasını sağlayamamıştır. Gerçek anlamda bir kalkınmadan söz edebilmek için bu piyasacı/devletçi kalkınma ikileminden koparak yeni bir paradigmanın arayışı içerisine girilmesi ve hem iktisadi hem de insani kalkınmanın sermayenin ihtiyaç ve kararlarının insafına bırakılmaması gerekmektedir.

anahtar kelimeler: kalkınma, eşit olmayan gelişme, azgelişmişlik

abstract

Since its inception capitalism has produced uneven development in the world. The logic of the capitalist system keeps reproducing the uneven development initially created by the relationship established between the regions where capitalism first appeared and their off-shoots and the rest of the world. Development in certain parts of the world occurs, most of the time, at the expense of underdevelopment in other regions. Both the statist development policies of the pre-1980 years and the neoliberal policies that followed them did not lead to 'underdeveloped' countries' catching-up with the 'developed' ones. It might be time to break away from the state vs. market dichotomy and search for a new paradigm in order to talk about real development. Economic and human development should not be left to the needs and decisions of capital.

keywords: development, uneven development, underdevelopment

İkinci Dünya Savaşı ertesinde, savaşın yarattığı yıkımın ve Büyük Buhran'ın sürediden etkilerinin ortadan kaldırılması amacıyla, merkezinde devlet müdahale ve düzenlemelerinin yer aldığı yeni bir sermaye birikim rejimi gündeme geldi. Bu rejimde devlet doğrudan ekonomiye müdahil olurken, finansal sektör başta olmak üzere ekonominin tümü hem ulusal hem de uluslararası düzlemde birçok düzenlemeye tabi kılınyordu. Yükselen sol ve işçi hareketleri

karşısında ise devletler, 'sosyal' bir nitelik kazanarak çeşitli sosyal güvenlik kurumları ile istihdam ve ücret artışını destekleyici politikaları uygulamaya soktular. Aynı esnada, aralarında bağımsızlıklarını yeni kazanmış eski sömürgelerin de olduğu yoksul ülkelerde ise daha yüksek refah seviyelerine ulaşmak için ne gibi iktisat politikaları izlenmesi gerektiği sorusu ortaya çıkmaktaydı. Bu ülkeler için Sovyet tipi bir iktisadi yapılanma ve Sovyetler Birliği ile yakınlaşma ciddi bir

İktisat Dergisi: 519
47-54

* Kadir Has Üniversitesi,
İktisat Bölümü,
ozgurorhangazi@gmail.com

İktisadi büyüme ve kalkınma, başlangıcından beri iktisadın en büyük ilgi alanlarından birisi olagelmıştır.

alternatif olarak kendisini göstermekteydi. Esasen kapitalizm içerisinde kalarak iktisadi büyüme ve kalkınmanın mümkün olduğu, bir takım kalkınmacı politikalarla bu ülkelerin de zengin ülkelerin refah düzeyini yakalayabilecekleri tezi işte böylesi bir ortamda öne sürüldü. Her ne kadar daha önce de yer yer kullanılmış olsa da kalkınma kavramını bir anda tüm dünyaya yayan ve 'kalkınma çağı'nı başlatan Truman'ın 1949'da ABD devlet başkanlığı görevine başlarken yaptığı konuşma olacaktı:

Bilimsel gelişmelerin ve sinai ilerlememizin az gelişmiş bölgelerin büyümesine hizmet edebilmesi için cesur ve yeni bir program için işe koyulmalıyız. Eski emperyalizmin - yabancı sermayenin kâr için sömürmesi - planlarımızda hiçbir yeri yok. Bizim tasarladığımız, demokratik ve adil münasebet kavramı üzerine kurulu bir kalkınma programıdır.²

Nobel ödüllü kalkınma iktisatçısı Amartya Sen'in de işaret ettiği gibi, iktisadi büyüme ve kalkınma, başlangıcından beri iktisadın en büyük ilgi alanlarından birisi olagelmıştır. Kapitalist ekonomileri üzerine yapılan ilk çalışmalara baktığımızda, örneğin, henüz 1676'da William Petty, Fransa'nın hızlı büyümesinin nedenlerini sorgulamaktaydı.³ Adam Smith'in çalışmasının başlığı, *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Hakkında Bir Araştırma*, bu eserin de esas olarak kalkınma ve büyümenin kökenleri hakkında bir araştırma olduğuna işaret eder. Klasik iktisadın en temel soruları da zaten iktisadi büyüme ve bölüşüm üzerinden sorulmuştu. Marjinalci iktisadın yükselişe geçmesiyle bir süre de olsa geri plana düşen bu soru, 1950'lerle birlikte başlı başına iktisadın temel alanlarından birisi haline geldi. Dünya, 'gelişmiş' ve 'gelişmemiş' yahut 'az gelişmiş' olarak ikiye ayrıldı ve bu gelişmemişliğin üstesinden gelebilmek için çeşitli kalkınma teori ve uygulamaları birbiri peşi sıra devreye sokulmaya başlandı. Bir kısım teorisyen, 'geri kalmışlığı' bu ülkelerin kültürel, coğrafi, iklimsel ve benzeri özellikleriyle açıklamaya soyunurken, bir diğer kısım ise bu ülkelerin gelişme sürecinde yalnızca geç kaldıklarını öne sürdüler. Bunların en meşhur örneği Rostow'un 'ekonomik büyümenin

aşamaları' teziyle ortaya çıkacaktı. Buna göre, tüm toplumlar tarihsel olarak belli aşamalardan geçmekteydiler ve yoksul ülkeler de bu aşamaları takip ederek zengin ülkelerle aynı seviyeye ulaşacaklardı. Tabii tüm kalkınma teorileri olaya bu kadar basit bakmasalar da bir anlamda hepsi benzer bir mantığı bazen açıkça bazen üstü kapalı olarak benimsemişlerdi: 'Gelişmiş' ülkelerin iktisadi seviyelerine erişmek mümkün ve arzulanır bir şeydir. Bu amaçla kimi teori ve yaklaşımlar ülke içi tasarruf hadlerinin artırılarak yatırıma dönüştürülmesi yoluyla bunun sağlanabileceğini öne sürerken, kimileri iç pazara dayanan ithal ikameci sanayileşme politikalarının büyüme ve kalkınmayı getireceği inancındaydılar. Kimi zamansa sorun, bir ekonomiyi takılı kaldığı düşük dengeden daha yüksek bir dengeye 'itme' sorunu olarak algılanacak ve bunun için kapsamlı bir yatırım seferberliği yapılması savunulacaktı.⁴

1950'lerden 1980'lerin başına kadarki dönem genellikle ithal ikameci sanayileşme politikalarının uygulandığı, devletlerin tasarruf ve yatırımları teşvik ettikleri ve yoksul ülkelerin en azından bir kısmında görece yüksek büyüme oranlarına ve yavaş yavaş gelişen sanayilere sahne oldu. Ne var ki 1970'lerin ortalarında dünya ekonomisi yeni bir krize girerken, yoksul ülkeler ile zenginler arasındaki fark kapanmamakla kalmamış, uygulamaya sokulan kalkınmacı politikalar uzun dönemde ürettikleri çelişkilerle bu ülkelerin çoğunu da ödemeler dengesi krizleriyle baş başa bırakmıştı. İthal ikameci sanayileşme girişimleri bir yandan kendi iç dinamiklerinin tükenmesi bir yandan da giderek küresel boyutlar alan krizle birlikte iflas ederken, 1980 sonrasını ise yeni bir kalkınma paradigması karakterize edecekti. Bu yeni paradigmanın altında da yine kalkınmanın ve ileri refah seviyesindeki toplumları yakalamanın mümkün ve arzulanır olduğu fikri yatmakta; yalnız bu kez bu amaç için farklı araçlar kullanılması gerektiği savunulmaktaydı. Bu araçlar da piyasacı, özelleştirme, liberalleşme ve düzenleme dışı bırakmanın merkezinde yer aldığı, serbest ticaret ve liberal finansal piyasaların gerekliliğini vurgulayan neoliberal iktisat politikalarıydı.

İç talebe dayalı büyüme programlarının yerini bu kez dış talebe, yani ihracata dayalı büyüme programları alıyordu. Ne var ki bu yapısal uyum programlarını uygulayan ülkeleri 'gelişmiş' ülkelere yetişme değil daha ziyade sıklaşan finansal krizler ve kırılgan ekonomiler bekliyordu. Dahası, ülkeler arası eşitsizlik bu dönemde daha da arttı. Öyle ki bu politikaların önde gelen savunucularından olan Dünya Bankası Başkanı Robert Zoellick, kalkınma iktisadının yeniden düşünülmesi çağrısında bulunurken bir anlamda da neoliberal politikaların (da) iflas ettiği resmi ağızdan itiraf etmiş oluyordu.⁵

Kalkınma iktisadının ve politikalarının yükselişe geçtiği 1950'lerden günümüze iktisadi büyüme ve kalkınma oldukça eşitsiz bir biçimde gerçekleşmekle kalmamış, en başlarda 'azgelişmiş' ülkelerin 'doğru' politikaları uygulayarak zengin ülkelere yetişeceği iddia ve inancına rağmen ülkeler arasındaki eşitsizlikler giderek büyümüştür. Örneğin, Çin ve Hindistan ekonomileri yüksek büyüme hızları elde ederken, bu ülkeleri bir yana bıraktığımızda eşitsizliklerin azalmak bir yana çok daha fazla arttığı birçok iktisatçı tarafından gözler önüne serilmiştir.⁶ Bir yanda görece yüksek büyüme hızları elde eden birkaç ülke, diğer yanda ise zengin ülkelerle aralarındaki fark giderek daha da açılan yoksul ülkeler gerçeği, eşit olmayan bir gelişme süreciyle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Uzun vadeli bakıldığında, 1820'nin 'gelişmiş' bölgeleri (Batı Avrupa ve onun uzantıları – ABD, Avustralya ve Yeni Zelanda) 19. ve 20. yüzyıllar boyunca dünyanın diğer bölgelerinden daha hızlı bir iktisadi büyüme sergiledi. Bunun tek istisnası 1970'lerde 'gelişmiş' ülkeleri yakalayan Japonya oldu. 1820'den 2001'e 'gelişmiş' ülkeler satın alma gücü paritesi bazında 19 kat büyürken, Doğu Avrupa 9, Latin Amerika 8, Asya 7, Afrika ise 3.5 kat büyüdü.⁷ Üstüne üstlük, Yeldan'ın da dikkat çektiği üzere, bunca yıl ve yapılan bunca araştırmadan sonra iktisatçıların büyüme ve kalkınmanın nedenleri hakkındaki bilgilerinin halen oldukça yetersiz ve parçalı olması ve iktisadi büyüme ve kalkınma nasıl gerçekleşir sorusuna tam ve doyurucu bir yanıt veremiyor olmalarıdır.⁸

Kısacası, geleneksel iktisat teorilerinin öngördüğü yakınsamanın tam tersi bir durumla karşı karşıyayız. Kapitalizm tarihte daha önce görülmemiş hızda bir iktisadi büyüme ortaya çıkarmasına rağmen, dünya ekonomisi 200 yıla yakın bir zaman zarfında esas olarak eşit olmayan bir biçimde gelişmiştir. Bu eşitsizlikleri ortaya çıkaran ise bizzat kapitalist sistemin işleyiş biçimidir ki bu işleyiş ilk andan itibaren eşit olmayan bir gelişme dinamiği yaratmıştır. Sosyal bir sistem olarak kapitalizmin neden Batı Avrupa'da ortaya çıkıp geliştiği gerek iktisatçılar gerekse tarihçiler arasında halen tartışılmakta olan bir konudur. Tartışma götürmeyen ise ilk ortaya çıkışından itibaren kapitalizmin durmak tükenmek bilmeyen bir yayılma ile her yeri ve herşeyi sermaye çevrimlerine dahil etme eğilimi olmuştur. Kapitalist merkezlerle dünyanın geri kalan bölgeleri arasında kurulan ilk ilişkiler, merkezde birikim ve büyümenin hızlanmasına, diğer bölgelerde ise bir azgelişmişlik sürecinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu ilişkinin iki boyutu vardır: Çevredeki değerli maden ve hammadde kaynaklarının merkeze aktarılması ve merkezde üretilen malların bir kısmının bu bölgelerde pazarlanması. Öncelikle, sömürgelerin kaynaklarının Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalist merkezlere aktarılması bu merkezlerde birikimin hızlanmasına katkıda bulunurken aynı zamanda da sömürgelerdeki iktisadi ve sosyal dokuları tahribata uğrattırıyor, yavaş yavaş merkezin ihtiyaçlarına göre üretim yapacak ekonomilerin ortaya çıkmasına yol açıyordu.

Açıktır ki sömürgelerden merkeze çeşitli biçimlerde aktarılan kaynaklar merkezdeki gelişmeyi hızlandırmaya yararken, sömürgelerdeki yapıyı tahrip edip onların 'azgelişmiş' olmalarının koşullarını hazırlamaktaydı. Galeano'nun klasik eserinde çarpıcı bir biçimde betimlediği üzere, sömürge sisteminin yarattığı tahribat o kadar derindi ki bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra da gerek ortaya çıkardığı iktisadi gerekse siyasi ve toplumsal yapılanmalar kaçınılmaz olarak bu dönemin izlerini taşıyacaklardı.⁹ Öte yandan, merkezde sanayileşme ve büyük ölçekli üretim sayesinde daha ucuza maledilen ürünlerin dünyanın geri

Kapitalizm tarihte daha önce görülmemiş hızda bir iktisadi büyüme ortaya çıkarmasına rağmen, dünya ekonomisi 200 yıla yakın bir zaman zarfında esas olarak eşit olmayan bir biçimde gelişmiştir.

Başlangıçta kurulan bu eşitsiz denge, gelişmiş ülkeler için olumlu bir döngünün şartlarını hazırlarken, az gelişmiş ülkeler içinse tam tersine kırılması çok zor bir kısır döngüye yol açtı.

kalan bölgelerinde pazarlanması, bu düşük fiyatlarla rekabet edemeyen yerli üreticilere havlu atılarak az gelişmişliğin koşullarına katkıda bulunuyordu. Hindistan'daki küçük üreticilerin İngiltere'den gelen tekstil ürünleri ile piyasadan silinmesi bu olgunun klasik örneklerinden birisiydi:

Bir yandan, makine, aynı şekilde hammaddeyi çoğaltıcı bir etki yaratır; örneğin, çırçır makinesinin pamuk üretimini artırması gibi. Öte yandan, makineyle üretilen malların ucuzluğu ile birlikte, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, dış pazarların ele geçirilmeleri ile silah sağlamış olur. Başka ülkelerdeki elzanaatlarını ortadan kaldırarak buraları zorla hammadde ikmal alanları haline getirir. Doğu Hindistan, bu yolla, Büyük Britanya için, pamuk, yün, kenevir, çivit üretme zorunda kalmıştı. Büyük sanayi, işçilerin bir kısmını sürekli bir şekilde "fazlalık" haline getirerek, kök saldı; bütün ülkelerde, büyük çapta göçlere ve yabancı toprakların sömürgeleştirilmelerine yol açar, ve bu ülkeleri anayurt için hammadde yetiştiren yerleşme yerleri haline getirir; örneğin Avustralya'nın, yün yetiştiren bir ülke haline sokulması gibi. Yeni ve uluslararası bir işbölümü, büyük sanayi başlıca merkezlerinin gereksinmelerine uyan bir işbölümü ortaya çıkarır, ve yeryüzünün bir bölümünü, temel olarak sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tarımsal üretim alanı haline getirir.¹⁰

Dolayısıyla, kapitalizmin merkezi ile dünyanın diğer bölgeleri arasında kurulan bu ilişki, bir yanda kaynakları merkeze aktararak oradaki birikimi hızlandırırken öte yandan bu hızlanan birikimin ihtiyacı olan pazarları da sağladı. Diğer bölgelerde ise kapitalizmin tahrip ettiği iktisadi ve sosyal yapılar, buralarda az gelişmişliğin üretilmesine katkıda bulundu. Eşit olmayan bir biçimde başlayan bu süreçte, merkezde sermaye birikimi hızlandıkça bu birikimi sürdürecektir dinamikler de güçlendi. İlk, artan gelir seviyesi geniş iç pazarlar yaratarak üretimin ve birikimin daha da artması için gerekli olan talep şartlarını yarattı. Birçok 'az gelişmiş' ülke, daha sonradan uygulanan kalkınma programlarına rağmen aynı genişlikte bir iç pazar yaratabilmekten uzak kaldı ve her ne kadar belirli miktarda bir sanayileşme ve üretim artışı sağlansa da bu, geniş pazarlara sa-

hip 'gelişmiş' ülkelerin pazarlarına ulaşım ulaşılamamalarına bağımlı kaldı. Bu da bu ülkeler arasında da eşit olmayan bir gelişmeye yol açtı. Hindistan gibi nüfusça büyük bir ülkenin toplam pazarı dahi, onun otuzda biri nüfusa sahip Kaliforniya'ninkinden daha küçüktür. ABD pazarı, düşük ve orta gelirli 100 ülkenin pazarlarının toplamından daha geniştir.¹¹ İkincisi, birikim ve gelir seviyelerinin yüksekliği daha geniş çaplı yatırımlara izin vererek merkezdeki ülkelere birikimin daha da hızlanmasını sağlayan koşullar yarattı. Ölçek ekonomileri önem kazanırken, potansiyel olarak riskli yatırımlar için gerekli fonların oluşmasına izin vererek inovasyonun ve dolayısıyla da daha hızlı bir büyümenin önünü açtı. Kısacası, başlangıçta kurulan bu eşitsiz denge, gelişmiş ülkeler için olumlu bir döngünün şartlarını hazırlarken, az gelişmiş ülkeler içinse tam tersine kırılması çok zor bir kısır döngüye yol açtı. Kapitalizmin ilk yıllarında ortaya çıkan uluslararası işbölümü, kalkınma yıllarına gelindiğinde az gelişmiş ülkelerin daha ziyade tarım ve hammadde ürünlerinde; gelişmiş ülkelerin ise imalatta uzmanlaştığı bir dünya ekonomisi yaratmıştı. Nitekim, bu dönemde ortaya çıkan kalkınma teori ve uygulamaları da sanayileşmeyi az gelişmiş ülkelerin ilk hedefi olarak belirleyip kalkınmanın ve gelişmiş ülkelere yetişmenin önkoşulunun sanayi yatırımları olduğunu savunurken bu ülkelerde sanayinin temelleri de atılmaya başlandı. Özellikle az gelişmişlik/bağımlılık teorisyenleri bu uluslararası işbölümünün, az gelişmiş ülkelerin gelişmişlerle ilintilenme biçiminin kalkınmanın önünde temel engel olduğunu, kalkınmanın ancak bu ilintilenme biçiminin dışına çıkan otonom bir sanayileşme politikası ile gerçekleşebileceğini savunuyorlardı. Ne var ki bu bahsedilen işbölümü, durağan bir işbölümü değildi. Teknolojik ve kurumsal yeniliklerin üretimdeki işbölümünü giderek daha da derinleştirmesi, ulaşım ve iletişim maliyetlerindeki düşüş ve ticaret önündeki engellerin yavaş yavaş ortadan kalkması, 'az gelişmiş' ülkelerde başta ücretler olmak üzere üretim maliyetlerinin daha düşük olması birçok sanayi kolunda üretimin 'az gelişmiş' ülkelere kaydırılmasının yolunu açtı. Bugün birçok

'azgelişmiş' ülke sanayi malları da ihraç ederken, tarım ürünleri ihracatında ABD'nin geniş payı da yadsınamaz. Ancak bu gelişme, uluslararası işbölümünü daha dengeli bir hale getirip, 'gelişmiş' ve 'azgelişmiş' ülkeler arasındaki makasın kapanmasına yol açmaktansa dengesiz işbölümünü yeniden üretti. Sermaye malları ve genel olarak yüksek katma değerli malların üretimi 'gelişmiş' ülkelerde yoğunlaşırken, 'azgelişmiş' ülkeler, tüketim malları ve genel olarak daha düşük katma değerli malların üretiminde aşama kaydettiler. Bu da 'azgelişmiş' ülke ekonomilerinin 'gelişmiş' ülke ekonomilerine bağımlılığını hem sermaye malları bağlamında hem de pazar bağlamında yeni bir boyuta taşıdı. Aynı şekilde, üretkenlik ve katma değerdeki farklılıklar da çarpan etkileriyle eşit olmayan gelişmeye katkı sunmaya devam etmektedir.

Bu yeni işbölümünü belirleyen dinamiklerin en başta geleni kapitalist işletmeler arasındaki rekabettir. Kapitalist işletmeler, daha üstün teknolojileri veya kurumsal yapıları uygulamaya sokarak aralarındaki rekabette bir adım öne geçmek veyahut en azından geride kalmamak için sürekli bir mücadele içerisindeyler. Kapitalizmin teknolojik ve kurumsal dinamizminin altında yatan en büyük etken de budur. Aynı bağlamda, gerek kaynaklara ulaşmak açısından gerekse kârın realize edilebileceği piyasalara yakın bulunmak açısından lokasyonun önemi açıktır. Bu bakımdan avantajlı bir konum elde eden işletmeler kârlılıklarını arttırarak rakiplerinin önüne geçeceklerdir. Ne var ki diğer işletmeler de aynı lokasyona veya benzer lokasyonlara kaydıkça bu fazladan elde edilen kârlar ortadan kalkacaktır. Böylelikle sermayelerin sürekli daha avantajlı lokasyonlar peşinde koşması bir yandan sürekli değişen dinamik bir yapı yaratırken, kaçınılmaz olarak da eşit olmayan bir gelişme ortaya çıkarmaktadır. Nitekim, kâr maksimizasyonu peşinde koşan sermaye, teknolojik değişim ve derinleşen işbölümünü bu amaçla kullanırken özellikle 1980'lerden sonra yatırım ve ticaretin önündeki engellerin giderek ortadan kaldırılması bu avantajların kullanılmasının önünü açtı. Sermayeler arasındaki rekabetten bahsederken bunun neoklasik

iktisat teorisinin öngördüğü biçimde tam ve mükemmel bir rekabet değil tekelleri sahipliğe sahip bir rekabet olduğuna dikkat çekmek gerekir. Geçmişte, ulaşım maliyetlerinin yüksekliği ve ticaret önündeki engeller nedeniyle birçok yerel tekel ortaya çıkmışken, özellikle yakın zamanlarda ulaşım maliyetlerinin azalması ve ticaret önündeki engellerin giderek ortadan kalkmasıyla tekeliler daha küresel bir karakter kazanmaya başlamışlardır. Çeşitli telif hakları ve patent uygulamaları bu tekelleşmeyi devam ettirmekte, böylece birçok değişik yerdeki faaliyet bu merkezdeki güçlerin kontrolü altına girmektedir.

Günümüzde giderek derinleşen işbölümü sayesinde idari fonksiyonlar, araştırma geliştirme faaliyetleri, üretim, pazarlama ve finans giderek birbirinden ayrılabilir ve her birinin ihtiyaç duyduğu altyapı ve kurumsal yapılanma bu faaliyetleri yeryüzüne eşit olmayan bir biçimde dağıtmaktadır. Dünyanın belli bölgeleri sınai atölyelere dönüşürken, örneğin, finansal faaliyetler sadece birkaç kentte yoğunlaşmaktadır. New York, Chicago, Londra gibi kentler finansal yoğunlaşmanın merkezi haline alırken Silikon Vadisi araştırma geliştirme, bilgisayar yazılımları vb. konusunda bir sermaye merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylesi bir eşit olmayan gelişme, daha sonraki gelişmenin de eşit olmamasına yol açıyor. Örneğin, finansal merkez haline gelen bu tip kentler, sağladıkları avantajlarla giderek daha fazla finansal sermayeyi kendisine çekerek zenginliğin buralarda yoğunlaşmasına yol açmakta ve bunun yarattığı çarpan etkileri eşitsizlikleri daha da büyütmektedir. Dolayısıyla zengin bölgeler daha fazla sermaye çekerek daha da zenginleşirken yoksul bölgeler sermayenin bu merkezlere gitmesinden ötürü daha da yoksullaşabilmekteler.

Burada bir paradoksa dikkat çekmekte yarar var. Sermaye birikiminin yoğunlaştığı alanlarda bununla birlikte yaşanan gelişmeler, örneğin işsizliğin azalması, ücretlerin yükselişe geçmesi, sendikaların gelişmesi, ortaya çıkan sosyal talepler vb. kârlılığın azalmasına yol açabilmektedir. Tersine bir süreç ise 'azgelişmiş' bölgelerde işsizliğin

Sermayeler arasındaki rekabetten bahsederken bunun neoklasik iktisat teorisinin öngördüğü biçimde tam ve mükemmel bir rekabet değil tekelleri sahipliğe sahip bir rekabet olduğuna dikkat çekmek gerekir

Çeşitli nedenlerle bir lokasyondan diğerine kayan sermaye gittiği yerde iktisadi canlılık yaratırken, terk ettiği yerde ise tam tersi bir etkiye yol açarak şimdi bu terk edilen yerlerin 'az gelişmişliğinin' koşullarını yaratabilecektir.

artması, ücretlerin ve sosyal taleplerin azalması şeklinde ortaya çıkacaktır. Böylece bu 'az gelişmiş' bölgeler belli alanlarda yatırıma açık hale gelir. Ve fakat, taşımacılık maliyetlerindeki düşüş ve serbest ticaret daha eşit bir gelişme sürecine yol açmıyor. Tersine sermayenin daha hareketli bir hale gelip üretim maliyetlerindeki en ufak farklılıkları (ücret, vergi, altyapı, hammadde fiyatları vs.) dahi değerlendirerek oradan oraya zıplamasının önünü açıyor. Bu ise 'az gelişmiş' ülkeleri en azından düşük ücretler vergiler vs. bağlamında 'eşitlemeye' yol açıyor. Tabii bu yoğunlaşma ve eşitsizlikler her krizde veya sermayenin herhangi bir nedenle daha avantajlı bir lokasyon bulup kaçmasıyla ciddi problemler de yaratabilmektedir. Koca kentler vergi gelirlerini kaybedip iflasın eşliğine gelirken bunun önüne geçebilmek için de giderek daha fazla sermayenin mantığına boyun eğip 'yatırım dostu' ortamlar yaratmaya çalışmaktadır. Böylelikle dünya sathında eşit olmayan bir gelişme yeniden ve yeniden üretilirken bu eşitsizlikler hem ülkeler ve bölgeler arasında hem de ülkeler ve bölgeler içerisinde tezahür eder. Çeşitli nedenlerle bir lokasyondan diğerine kayan sermaye gittiği yerde iktisadi canlılık yaratırken, terk ettiği yerde ise tam tersi bir etkiye yol açarak şimdi bu terk edilen yerlerin 'az gelişmişliğinin' koşullarını yaratabilecektir. Örneğin, ABD'de eskiden sinai kuşak olarak bilinen bölgelerin şimdilerde pas kuşağı olarak adlandırılmakta ve boşalmış pas tutan fabrika binaları, demiryolları ve hayalet kasabalarla dolup taşmaktadır. ABD'nin doğu yakasında kuzey-güney hattında yapılacak bir tren yolculuğu veyahut Şikago'nun güneyinde yapılacak kısa bir seyahat eşit olmayan gelişmenin bu dinamiğinin merkez ülkeler açısından da yadsınamaz tahribatlara yol açabildiğini görmeye yetecektir.

Bu noktada, şimdiye kadar kapitalist dinamiklerin yarattığı eşitsizliklere bir de ortaya çıkan tüketim kalıplarının eşit olmayan gelişmeyi ağırlaştırıcı katkısından söz etmekte fayda var. Yukarıda bahsedilen türden eşit olmayan gelişme ve yoğunlaşmalar farklı zenginlik ve güç yoğunlaşmalarına ve dolayısıyla da farklı kültür, yaşam tarzı ve sınıf mücadelelerinin ortaya çıkmasına yol

açmakta. Bununla birlikte de farklı lokasyonlarda farklı tüketim kalıplarının belirlediğini görüyoruz. Bu farklı tüketim kalıpları ise eşit olmayan gelişmeyi yalnızca yansıtmakla kalmıyor aynı zamanda da onu büyüten faktörler arasına giriyor. Örneğin, bunların gerektirdiği altyapının, otoyollar, köprüler, alışveriş merkezleri yalnızca 'gelişmiş' ve 'az gelişmiş' ülkeler arasında değil bu ülkelerin içerisinde de eşit olmayan bir gelişmenin tezahürüyle sonuçlanıyor. Buna ek olarak ortaya çıkan sosyal tüketim ve bununla ilgili eğitim ve sağlık türünden yatırımlar da bu bağlamda benzer bir işlev görüyor.

Tüm bunlara ek olarak, eşit olmayan gelişme dinamiklerine katkıda bulunan bir başka dinamik ise 'mülksüzleştirme yoluyla birikim'dir. Bu birikim tarzının özelliği, üretimden kaynaklanmayıp halihazırda mevcut olan değerlere bir şekilde el konmasıdır ki bu biçimiyle de kapitalizmin ortaya çıkmasının koşullarını hazırlayan 'ilkel birikim'e benzetilebilir.¹² Günümüzde bu türden bir birikim kendisini birçok alanda göstermektedir. Kamu kaynakları tarafından yaratılan işletmelerin birçok defasında değerlerinin çok daha altında fiyatlarla özelleştirilerek özel sermayeye devredilmesi veya finansal piyasalar ve finansal krizler aracılığıyla zenginliklerin büyük finansal işletmelerin eline geçmesi buna örnek verilebilir. Bu tür gelişmeler genellikle 'az gelişmiş' ülkelerdeki varlıkların merkezi 'gelişmiş' ülkelerde bulunan işletmelerin eline geçmesi ve 'az gelişmiş' ülkelere 'gelişmiş' olanlara kaynak aktarılması ile sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla da bu sürecin de eşit olmayan gelişmeyi daha da derinleştirdiğinden söz etmek mümkündür.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız tüm bu dinamikler, eşit olmayan gelişmeyi kapitalist sistemin temel özelliklerinden birisi kılıyor. Başlangıcından beri kapitalizmin dinamikleri eşit olmayan bir gelişme üretmişlerdir. İlkın, Batı Avrupa'da ortaya çıkan 'gelişme' dünyanın diğer bölgelerinde 'az gelişme' üretme pahasına gerçekleşirken, bunu takip eden süreçte kâr peşinde koşan kapitalist işletmeler arasındaki rekabet, sermayenin yeryüzünü nasıl biçimlendirdiğinde ve 'gelişme' ve 'az gelişme' dinamiklerinin ortaya çıkmasında belirleyici güçlerden birisi halini

almıştır. Yani sorun bir takım politik yanlışlar veyahut kazara ortaya çıkan etkenler nedeniyle normalde eşit bir gelişme yaratacak bir süreçten sapmak değil, tam tersine yapısal olarak eşit bir gelişmenin mümkün olmaması olarak özetlenebilir. Dolayısıyla, bugüne kadarki gerek devletçi gerekse piyasacı kalkınma yaklaşımları, başlangıçtaki iddialarına rağmen 'azgelişmiş' ülkelerin 'gelişmiş' ülkeleri yakalaması, benzer refah seviyelerine ulaşması gibi sonuçlar doğurmaktan oldukça uzak kalmışlardır. Tabii ki statik bir 'gelişmişlik/azgelişmişlik' ikileminden söz etmek mümkün değildir. Kalkınmacı politikalar, birçok ülkede belirli düzeyde bir sanayileşme yaratmış olsa da bunun ortaya çıkardığı gelişme 'azgelişmiş' ülkeler arasında da eşit olmayan bir biçimde gerçekleşmiştir. Sermayenin kârlılık ihtiyaçlarını karşılaması için en iyi ortamı hazırlayan, kaynakları bunun için seferber eden ülkelerde, mesela Çin'de, yüksek büyüme hızları yakalanırken bizzat bu gelişme diğer ülkelerin birçok sanayilerinin rekabeti kaybederek krize sürüklenmesine yol açmıştır. Bugün, özellikle de son büyük küresel finansal krizle birlikte, piyasacı ya da neoliberal kalkınma modellerinin de iflas ettiği, yukarıda da bahsedildiği gibi, geniş kabul görüyor. Ne var ki bunlara alternatif olarak yalnızca yeniden devletçi bir kalkınma politikasına dönmek gerektiği iddiaları beliriyor. Devletçi kalkınma döneminin günümüz neoliberal dönemi ile kıyaslandığında daha yüksek büyüme ve hızlı sanayileşmeye sahne olduğu kabul edilebilir. Yalnız, birkaç noktaya dikkat çekmekte fayda var. Birincisi, bu politikalar dışarıda Sovyetler Birliği içeride ise sol hareketlerin ciddi alternatifler yarattığı bir ortamda ortaya çıkmıştı ve siyasi olarak kabul edilebilirliklerinde bu etkenlerin önemi yadsınamaz. İkincisi ise, devletçi kalkınma politikalarının baskıcı özellikleri de göz ardı edilmemelidir. Gerek Güney Kore'nin kalkınmacı döneminde gerekse günümüzde Çin'de özellikle emek üzerindeki baskı, hızlı iktisadi büyümeyi sağlayan en önemli unsurlardan birisi olageldi. Dolayısıyla bu tür bir 'kalkınma'nın insani maliyetinin göz ardı edilmemesi gerekir. Üçüncüsü, devletçi kalkınma projeleri, bu projelere destek verecek

'ulusal sermayeler'in bulunduğunu varsaymaktadır. Ne var ki birçok örnekte görüldüğü gibi bu 'ulusal' olduğu varsayılan sermayeler de küresel sermaye çevrimlerine eklenmek, bunun getirdiği hareket serbestilerinden faydalanmak, kolay ve hızlı bir biçimde gerektiğinde sermayelerini bir yerden başka bir yere aktarabilmek gibi avantajlarını kaybetmek istemezken bunlara ek olarak merkezi 'gelişmiş' ülkelerde bulunan işletmelerle girdikleri ortak girişimlerden de ciddi kârlar elde etmektedirler. Bu bağlamda, yerel sermayenin bu tarzdan devletçi kalkınma projelerine destek sunabilme kapasite ve isteği en azından şüphelidir.

Fakat bu, neoliberal politikaların alternatifinin olmadığı veya 'azgelişmiş' ülkelerde kalkınmanın mümkün olmadığı yolunda düz bir şekilde yorumlanmamalıdır. Tersine, gerçek anlamda bir kalkınmadan söz edebilmek için bu piyasacı/devletçi kalkınma ikileminden koparak yeni bir paradigmanın arayışı içerisine girilmesi gerekiyor. Nihayetinde, iktisadi kalkınma esas olarak toplumun yaşam standartlarını iyileştirmek ve iktisadi kararların geniş ölçekli toplumsal katılımı alınması gerekliliği üzerinden tanımlanmalıdır. Yani, neyin nasıl üretileceği, nasıl bir iktisadi bölüşüm gerçekleşeceği, sermayenin ihtiyaçlarının ve kapitalist işletmelerin kararlarının insafına bırakılmamalı, piyasaların en doğru kararları aldığı söylemi kökten sorgulanmalıdır. Buna ilaveten, iktisadi büyüme ve bölüşüm soruları uzmanların elinden alınıp yeniden siyasallaştırılması gereken sorulardır. Başka bir deyişle, sornsallaştırılması gereken, kapitalizmin mantığı ve bunun yarattığı eşit olmayan gelişme dinamikleridir.

kaynakça

- Başkaya, F. (1991) Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, Ankara: İmge Kitabevi.
- Bowles, S., R.Edwards ve F. Roosevelt (2005) Understanding Capitalism, Oxford University Press.
- Estava, G. (2007) "The Development Dictionary", W. Sachs (der.), Development içinde, 12. Baskı, New York: Zed Books, s. 6-25.
- Galeano, E. (1971) Las venas abiertas de América Latina, Siglo XXI Editores.
- Marx, K. (1992) Capital, c.1, New York: Penguin.

Gerçek anlamda bir kalkınmadan söz edebilmek için bu piyasacı/devletçi kalkınma ikileminden koparak yeni bir paradigmanın arayışı içerisine girilmesi gerekiyor

- Ocampo J. A. ve R. Vos (2008) *Uneven Economic Development*, New York: Zed Books
- Sen, A. (2008) "Handbook of Development Economics", H. Chenery ve T. N. Srinivasan (der), *The Concept of Development*, içinde, Cilt 1, Amsterdam: North-Holland, s. 9-26.
- Yeldan, E. (2009) *The Economics of Growth and Distribution*, Ankara: Eflatun.

dipnotlar

- 2 Aktaran G. Estava, 'Development,' 2007, s. 6, içinde W. Sachs (der.) *The Development Dictionary*, 12. Baskı, New York: Zed Books, s. 6-25.
- 3 A. Sen, 'The Concept of Development' içinde H. Chenery ve T. N. Srinivasan (der), *Handbook of Development Economics*, Cilt 1, Amsterdam: North-Holland, s. 9-26.
- 4 Bu ve benzeri tezlerin eleştirel bir özeti için bkz. F. Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, 1991, Ankara: İmge Kitabevi.
- 5 Financial Times, 4 Ekim 2010, s. 10.
- 6 Bkz. J. A. Ocampo ve R. Vos, *Uneven Economic Development*, 2008, New York: Zed Books
- 7 Bkz. J. A. Ocampo ve R. Vos, *Uneven Economic Development*, 2008, New York: Zed Books
- 8 E. Yeldan, *The Economics of Growth and Distribution*, 2009, Ankara: Eflatun.
- 9 Eduardo Galeano, *Las venas abiertas de América Latina*, 1971.
- 10 K. Marx, *Capital*, c.1, s. 462-3.
- 11 S.Bowles, R.Edwards, F. Roosevelt, *Understanding Capitalism*, 2005, Oxford University Press.
- 12 Bkz. David Harvey, *Yeni Emperyalizm*, 2004, Everest Yayınları.